

Ahmad S. Dallal. *Islam without Europe: Traditions of Reform in Eighteenth-Century Islamic Thought*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 2018. 440 sayfa. ISBN: 9781469641409.

Naser Dumairieh*

Tercüme: Sacide Ataş**

Yirminci yüzyılın çoğunda, İslam entelektüel tarihine dair Batı’da yapılan çalışmalara “gerileme” yahut “duraklama” anlatıları, yani İslam dünyasındaki ilmî hayatın on ikinci yahut on üçüncü yüzyıldan itibaren on dokuzuncu yüzyıla kadar devam eden bir gerileme dönemine girdiği varsayımı hâkimdi. Geleneksel Oryantalist bakış açısına göre bu “gerileme”, yaygın bir biçimde Ortadoğu ve İslam dünyasında modern tarihin başlangıcı olarak kabul edilegelen 1798’de Fransızların Mısır’ı işgaliyle son bulmuştur.

Bu anlatı son zamanlarda akademik çevrelerde tartışılır hale gelmiş ve artık sorgulanmaksızın kabul edilir olmaktan çıkmıştır. Her ne kadar azımsanamayacak miktarda çalışma, on sekizinci yüzyılda var olduğu düşünülen sözüm ona ekonomik ve siyasi gerilemeye dair kuşkular yarattıysa da, aynı dönemde var olduğu söylenen ilmî gerileme anlatısı henüz tam anlamıyla tartışılmış ve sarsılmış değildir. Revizyonistlerin gerileme anlatısını değerlendirme ve alternatif bir anlatı oluşturma girişimlerinin birçok zayıf noktası vardı ki, bunlar hâlâ geçerliliğini koruyor. Örneğin onlar, bu yüzyılın siyasi ve sosyal ilerleme konusunda oldukça hareketli olduğunu kabul ediyorlar. Ancak dönemin düşünürlerinin ilmî katkılarını görmezden geliyorlar. Bu sebeple revizyonistlerin ilmî gerilemenin değerlendirilmesine dair girişimleri yeniden incelenip tartışılmaya muhtaçtır.

“The Origins and Objectives of Islamic Revivalist Thought, 1750-1850” başlıklı makalesini okuduğumuzda da görüleceği üzere, Dallal’ın Oryantalist ve re-

* Dr., Montreal, Kanada. İletişim: naser.dumairieh@mail.mcgill.ca.

** Doktora Öğrencisi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Felsefe Bölümü.

vizyonist bakış açılarını reddi neredeyse yirmi beş yıl evveline dayanır.¹ O zaman bile araştırmacılar on sekizinci yüzyılın oldukça hareketli olduğunu ve reform hareketlerinin İslam dünyasının her yerinde ortaya çıktığını fark etmişlerdi. Yine de revizyonistler bu yüzyılın ilmî yeniliklerini tanımlamada başarısız olmuşlardı. Çığır açan yeni kitabı *Islam without Europe* ile Dallal, revizyonistlerin varsayımlarını yeniden gözden geçirme projesini genişleterek revizyonistlerin üzerinde durmadıkları âlimlerinin ilmî katkılarına dair boşluğu doldurmak için on sekizinci yüzyıldaki entelektüel yaşamın detaylı bir incelemesini ortaya koyuyor. Dallal, bunu “on sekizinci yüzyılın istisnai kültürel başarılarını” yeni bir inşaya tabi tutarak yapmaktadır (3). Dallal’ın çalışması dönemin en meşhur âlimlerini ve aktivistlerini kapsar: Yemen’de Muhammed b. İsmail el-Emîr es-San’ânî (ö. 1182/1769) ve Muhammed b. Ali eş-Şevkânî (ö. 1250/1834); Hindistan’da Şah Veliyullah ed-Dihlevî (ö. 1176/1762); Arabistan’da Muhammed b. Abdülvehhâb (ö. 1201/1787); Batı Afrika’da Osman b. Fûdî (ö. 1232/1817); Kuzey Afrika’da Muhammed b. Ali es-Senûsî (ö. 1276/1859). Kaynaklar ve referanslar listesi bulunmamasına rağmen Dallal, pek çok birincil kaynağı inceliyor. Bu kaynaklar içerisinde, çoğu ciddi şekilde tartışılmış olan sayısız ikincil kaynakların yanı sıra, hem Dallal’ın çalışmasında yer verilen âlimlerin kendi eserleri hem de bu âlimlerin akranları ve takipçileri tarafından bu âlimler hakkında yazılan eserler de yer almaktadır.

Bu dönemin sayısız reform hareketlerinin siyasi ve sosyal yönlerine odaklanmak, onların bazı ortak özellikleri su yüzüne çıkaracaktır. Örneğin, hadis ve tasavvufa beraber içtihadın da doğruluğunu ilan etmenin yanı sıra, toplumsal ahlaki yeniden inşa etme ve İslam’ın özüne, bir diğer deyişle Kur’an ve Sünnet’e “dönüş”e dayanarak toplumun reformuna yönelik ilgi. Bu durum, bazı araştırmacılar da, çoğrafi konumları fark etmeksizin, bu hareketlerin aynı köke veya ilhama sahip olup olmadıklarına dair merak uyandırdı. On yedinci yüzyıl Hicaz’ındaki bir grup âlimden oluşan Haremeyn halkasında olduğu gibi, Vehhâbilik hareketi de ilham veren örnek olarak sunuldu. Dallal’ın bu hareketlerin ilmî yönüne odaklanması, hem ortak köken teorisini reddedebilmesine hem de bu hareketlerin kendilerine özgü sosyal ve siyasi bağlamda okunmasına yönelik vurgusuna imkân sağladı.

Az sonra da göreceğimiz üzere her bir bölüm, on sekizinci yüzyılın ilmî halkaları arasında yaygın olan genel bir ortak fikre hasredilmiştir. Kitabın her bölümünde yer alan ortak konu, toplumsal hastalıkların bir çözümü olarak taklidin reddi ve içtihadı duyulan ihtiyaç fikridir. Dallal bu yüzyıldaki bütün toplumsal, siyasi ve ilmî problemleri taklit-içtihat ikilemine bağlar. Ona göre, taklidin yayılması şu

1 Ahmad, Dallal, “The Origins and Objectives of Islamic Revivalist Thought, 1750-1850,” *Journal of the American Oriental Society* 113/3 (1993): 341-359.

büyük problemi ortaya çıkarmıştır: Her bir fıkıh ekolünün hararetli tarafgirliği (*temezhüb*). Vehhâbîlik vakiasında bu mezhepçilik, tekfirle beraber zirveye ulaşmıştır. *Temezhüb* belirli bir düşünce ekolüne has bir doğru üzerine tekel ortaya çıkarınca, on sekizinci yüzyıl âlimlerinin çoğu, kim tarafından (fakihler, mutasavvıflar, kalamcılar ya da siyasiler) iddia edilmiş olursa olsun, ilmî otoriteye münhasır olan tüm iddiaları ortadan kaldırmanın yolunu aramışlardır. Onların stratejisi, siyasi veya geleneksel otoritelerle doğrudan savaştık yerine alternatif bir otorite ortaya çıkarmaktı.

Bu sebeple Dallal, kitabın beş ana bölümünde ve sonuçta, yukarıda zikri geçen ortak fikirleri yeniden gözden geçirir ve bu zamana kadar görmezden gelinen ilmî yönleri detaylandırır. Dallal, ilk bölümde, revizyonistlerin en yanıltıcı fikirleri olarak gördüğü görüşü, yani Vehhâbîliği on sekizinci yüzyıldaki ilmî hareketlerin temel paradigması olarak gören anlayışı reddetmeye odaklanmıştır. Aslında müellifin kitap boyunca iddia ettiği gibi, bu hareket büyük bir ilmî istisnadır. Çünkü bu yüzyılın hareketlerinin genel özellikleri ile toplumsal ve ilmî planları hakkında yapılacak bir tahlil, “on sekizinci yüzyıl düşünürlerinin çoğunun, neredeyse ileri sürdüğü her iddiada İbn Abdülvehhâb’a karşıt fikirli oldukları” gerçeğini ortaya çıkarmaktadır (23). Onunla aynı çağda yaşayan reformistlerin çoğu tekfiri reddedip temelde toplumsal adalet ve siyasi problemlere karşı çalışmalar yürütürken, İbn Abdülvehhâb’ın yazıları, geriye kalan her şeyi dışarıda bırakarak yalnızca akidevi meselelere odaklanmıştır. İbn Abdülvehhâb’ın düşmanları, Müslümanlara kan ağlatan tiranlar değil, Tanrı hakkında onun yanlış olduğunu düşündüğü inançlara sahip olan Müslümanlardı. Onu tekfire götüren dünya görüşü de buydu.

Aralarında taklidin reddinin, bazı aşırı sûfi davranış ve görüşlerin eleştirisinin, siyasi otoriteye karşıt tutumun ve hadis çalışmalarına gösterilen özel ilginin de bulunduğu Vehhâbîlik ile diğer reform hareketleri arasında ortak gibi görünen yönler, Dallal’ın ortaya koyduğu gibi, diğer düşünürler tarafından birçok sebepten ötürü detaylıca ele alınmıştır. Dahası, bunlar hem içerik hem de kapsam olarak farklıydı. Bu fikirlerin her biri, yerel bağlamlarının özgünlüğünü ortaya çıkarmak ve Vehhâbîler tarafından savunulandan ne kadar farklı olduklarını göstermek için ayrı ayrı bölümlerde incelenmiştir.

İkinci bölümde Dallal, on sekizinci yüzyılın en büyük toplumsal hastalığının mezhepçilik ve onu takip eden ihtilaflar olduğunu iddia etmiştir. Önceki dönemlerde de içtihat bir çözüm olarak sunulagelmisti, dolayısıyla onun on sekizinci yüzyıl düşüncesinin karakteristiği olduğunu düşünmek mümkün gözükmemektedir. Yine de o yüzyılın tartışmalarının karakteristiği, âlimlerin git gide, neredeyse bütün Müslümanlar için zorunlu hale gelecek kadar, genişleyen içtihat alanlarına odak-

lanmalarıydı (68). Müslüman toplumların daha geniş alanlara yayılması üzerine yerel farklılıklar, mutabık olunan içtihadın farklı anlamlarını ortaya çıkarması sebebiyle farklı reformcular, içtihat için çeşitli anlamlar dile getirmişlerdir. Her ne kadar bu odaklanma, taklidi ortadan kaldırmaya çare arasa da Abdülvehhâb'ın taklit karşıtlığı yalnızca geleneksel otoriteyi yıkmak için kullanıldı ve bu sebeple taklidin mantıksal zıddı olan içtihatla karşılaştırılmadı.

Bölgesel farklılıklara vurgu, Dallal'ın revizyonistlerin ortak köken ve Vehhâbi etkisi iddialarını reddinin temel dayanağıdır. Bu reformistlerin çığır açan ilmî katkıları, bölgesel gelenekler bağlamında gerçekleştirilmiştir ve bu nedenle de yalnızca kendi toplumlarının problemlerine dair kaygıyı ve bu problemlere sunulan gerçek çözüm girişimlerini yansıtır. Yerel öğretiler ve kanunlar, yerel seviyede kazanılan farklı özellikleri kanıtlar.

Üçüncü bölüm, revizyonistlerin, sûfilerin ilmî veya manevî anlamda güçlü bir altyapıya sahip olmadıkları iddiasını inceler. Bu vurgu, araştırmacıların dikkatini on sekizinci yüzyılda tasavvuf veya hadis hakkında yazılanların ilmî içeriklerinden iki disiplinin de sosyal kullanımına çevirdi. Dallal'ın ifadesine göre, içtihadın aslında tasavvuf üzerine doğrudan etkisi vardır. Zira taklidin reddi demek, Sûfi şeyhlerinin, aracı ilmî otorite olarak, nüfuz alanlarının reddi anlamına gelir. Bütün on sekizinci yüzyıl reformcuları, tasavvuf ehli veya karşıtı olsun, çeşitli seviyelerdeki bu aracı ilmî otorite iddiasını çürütmüş, kendi toplumlarının sorunlarıyla yüzleşerek gerçekçi çözümler ileri sürmüşlerdir (95). Bu durumda bile Vehhâbi örneği istisnai kalmaktadır. Bu yüzyıldaki tasavvuf eleştirileri, tasavvufun karşısında yer alan ilmî veya doktrinel bir pozisyon değil, bilakis reformcuların, tasavvuf liderlerine has ilmî açıdan aracı olma iddialarını çürütme projelerinin bir parçasıydı. Bu da yine yerel bağlam koşullarında gerçekleşmişti; tıpkı San'ânî ve Şevkânî'nin durumlarında olduğu gibi. Bu iki âlimin eleştirilerinin kökleri açıkça Yemen'in Zeydî mirasına dayanmaktaydı ve eleştirileri de onların taklidi ret etmelerinin bir parçasıydı.

Dördüncü bölüm reformun siyasi yönlerini ve reformcuların siyasi otoritelerle bağlarını tartışır. Toplumsal hastalıkların kaynağı olarak görülen taklit, siyasi sorunlarda dahi karşımıza çıkar. Bu reformculara göre mezhepler, merkezî siyasi otoritelerin güçlerini yayıp dağıtmak yerine pekiştirme aracıydı. Dallal, siyasi otoritenin yandaşı olan Şevkânî'den alıntıda bulunur ve Şevkânî'nin siyasi faaliyetlerle ilgilenirken dahi aralarında vergi politikası, yersiz cihat çağrıları ve kabile ittifaklarının da bulunduğu birçok devlet uygulamasına yönelik eleştirileri vasıtasıyla politik erkin tek otorite olma iddialarını bertaraf etmenin yolunu aradığı kanısına varır (145). Dallal, Şevkânî'nin bu bağımsız siyasi duruşunun onun ilmî bağımsızlığına yansıdığını iddia etmiştir.

Beşinci bölüm, bu reformcuların bazılarının hadisi *temezhüb* karşısındaki en önemli silah olarak nasıl kullandıklarını açıklar. Hadis çalışmalarının, on sekizinci yüzyıl reformcularının ortak özelliği olduğu vurgulanırken, bu sahanın öncelikli değerinin, sıradan Müslümanlara ulaşabilme işlevi olmasından ve dolayısıyla bu ilimle elde edilen bilginin tekelleşmeye veya ihtisaslaşmaya (*professionalizing*) imkân sağlamamasından kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Zeydî Yemen’de Sünnî hadis çalışmalarının kabulünün yaygınlaşması, bu mezhebe alternatif bir otorite yaratma amacıyla ilişkilendirilmiştir. Hem fıkıh mezhebi hem de akidevi (*doctrinal*) yönleri hadis çalışmalarından etkilenecektir, zira Zeydî âlimler, İmam Ali’ye karşıt olmalarından ötürü bazı sahabilerin rivayetlerini kabul etmeye genel itibarıyla yanaşmamışlardır.

Hindistan’da hadis, Hanefî mezhebinin hakimiyetini dengelemek konusunda benzer biçimde temel bir rol oynamıştır. Şah Veliyullah’ın İmam Mâlik’in (ö. 179/795) *Muvatta’sını* tercih etmesi bu noktada çok önemlidir. Zira *Muvatta’* yalnızca bir hadis kitabı değil, aynı zamanda hem fakihler hem de hadis ehli (*traditionalists*) için bir otoriteydi. Dallah bize şunu hatırlatır: “Mâlik’in *Muvatta’sının* Kur’an’dan sonraki en otoriter kaynak olduğunu iddia ederek Veliyullah, Hanefî akranlarını, onların fıkıh geleneği dışında bir otoriteyi tanımaya zorlar” (253). Bu iki örnek üzerinden Dallah, hadisin, bir içtihat aracı olarak işlev gördüğünü, kelâmcılar, fakihler ve sûfilerin, ortaya koydukları bilginin kendilerine mahsus olduğu yönündeki iddialarını bertaraf edecek alternatif bir otorite aracı olarak hizmet ettiğini ortaya koyar. Bu literatür, ayrıca otorite yapılarının radikal bir şekilde yeniden ele alınışını içerir.

Sonuç bölümünde Dallah, on sekizinci yüzyılın en orijinal düşüncesi olduğunu düşündüğü usûl-i fıkıh ve usûl-i hadis kaynaklarını ele alır. Usûl, normatif disipliner otoritenin sorgulanıp radikal bir şekilde bertaraf edilmesi yoluyla özgün ve eleştirel tefekkürün yeri idi. Usûl de dâhil olmak üzere bilginin tarihselleştirilmesiyle, on sekizinci yüzyıl reformcuları, tıpkı fûru-i fıkhıta kesinliğin bulunmadığı gibi, usûl kaidelerinde de herhangi bir kesinliğin bulunmadığını ve usul-i fıkhın birden fazla yorumu kabul edebilen bir içtihadî disiplin olduğunu iddia edebilir hale geldiler (285). Bütün Müslümanların her zaman ulaşabildikleri Kur’an ve hadisin ön plana çıkarılması amacıyla, icmâ ve kıyasa yönelik kritik eleştirel tavırla şeriatın kaynakları yeniden gözden geçirildi. Bu meselede reformcular, Dallah’ın muhtelif bağlamlarda “bilginin demokratikleştirilmiş kavramları (*democratized conceptions of knowledge*)” şeklinde tanımladığı şeyi başarmışlardır. Kitabına bu reformcuların, farklı dereceleri dikkate alınmak suretiyle bütün Müslümanları içine alacak şekilde içtihadın kapsamını genişletmek istediklerini söyleyerek başlayan müellifin, *teysîr* (Şâri’in gayelerinden biri olarak suhûlet ve kolaylığın temini) konusunu ele alarak çalışmasını sonlandırması yerindedir.

Dallal'ın beş ya da altı âlim arasında, onların yerel bağlamındaki özgünlüklerini soruşturmak maksadıyla gidip gelmesi kitabın içeriğini oldukça zengin ve detaylı hale getirmiştir. Ancak bu strateji, bu âlimlerin argümanlarını ve ilmî eserlerini takip etmeye çalışan okuyucu için oldukça yorucu olmuştur. Her bölümde içtihadın vurgulanarak taklidin reddedilmesi, bu hareketler ve Vehhâbî hareketi arasındaki farkı göstermekle beraber tekrara düşülen yerler ortaya çıkarmıştır. Ayrıca her ne kadar Dallal, on sekizinci yüzyıl hakkında yazan tarihçilerin metinlerinde Şevkânî ve Veliyullah'ın baskın olmasını eleştirse de, kendi kitabının da büyük oranda Şevkânî ve Veliyullah'ın çalışmalarına dayandığı kolayca fark edilebilir.

Müellif “bu kitabın amacı, yine de, sadece günümüz tarihçilerinin on sekizinci yüzyıl açıklamalarını sorgulamak değil, aynı zamanda o dönemin düşünce dünyasını yeniden inşa etmektir” (18) dese de, öyle görünüyor ki, kendisi de fikirler, şahıslar ve işlenmiş alanlar bakımından işaretle bulunduğu çalışmaların çerçevesinden çıkamamıştır. Bir başka ifadeyle söylersek o da kendisini belirli şahıslar ve onların fikirleri ile sınırlandırmıştır. Dallal'ın bağımsız bakış açısı ve önceki çalışmalara dair eleştirileri açıktır. Ancak çalışmasının kapsamını yeni entelektüel figürler lehinde genişletme kararı alması oldukça şaşırtıcıdır. Bu yüzden Dallal'ın on sekizinci yüzyıldaki İslam düşüncesi takdimi de bir başka yanıltıcı tasavvur önermektedir. Zira eserinde Kahire, Dımaşk ve Bağdat'a hiç değinilmemekle birlikte, İran'a veya Osmanlı İmparatorluğu'nun çoğu bölgesine dair hiçbir iz de bulunmamaktadır. Öte yandan eserde mantık, felsefe ve kelâm gibi başlıca ilim dalları namına da bir şey yoktur.

Dallal'ın on sekizinci yüzyıl tarihçilerini eleştirdiği noktalardan biri de, onların içerikten ziyade bağlama yoğunlaşmalarıdır ki, bu durum, onların söz konusu yüzyılda yaşamış reformcuların ilmî katkılarını hafife almalarına neden olmuştur. Ancak Dallal'ın kendisi de bazı âlimler hakkında herhangi bir delil sunmadan acele yargılarda bulunarak bu eleştirisinin gücünü zayıflatmıştır. Örnek vermek gerekirse: “Doğrusu, Şevkânî'nin yaptığı oldukça büyük katkılarının aksine Kürdî'nin (el-Kûrânî) [indekste iki maddesi yer alır] aynı oranda önemli ilmî katkılarda bulunduğu elimizde hiçbir delil yoktur” (64). Hâlbuki Kûrânî'nin 100 eserinden 10'dan daha azının yayımlandığı düşünüldüğünde böyle bir yargıya varmak için oldukça erkendir.

Müellif, on sekizinci yüzyılda canlı entelektüel faaliyetlerin olduğunu ispatlamış olsa da, bu dönemin hem İslâm ilim gelenekleri ile epistemolojilerinin yaratıcı bir biçimde bir araya gelişine hem de bu geleneklerin eş zamanlı olarak son bulduğuna tanıklık ettiği iddiası tartışmaya açıktır. Önceki yüzyıllarda sürdürülmüş olan ilmî hayat ve sömürgecilik döneminden sonra geleneksel disiplinlerin durumu kapsamlı olarak araştırılmadan bu iddiayı kabul etmek zordur.

Islam without Europe birincil kaynaklara dayanması açısından oldukça kıymetlidir. Bize modern öncesi İslam düşüncesinin bazı kısımlarına dair daha derinlikli bir anlayış sağlayan bu öncü çalışma, ayrıca Dallal'ın da açıkladığı üzere, yükselişi, on sekizinci yüzyıl Vehhâbiliğiyle hiçbir alakası bulunmayan günümüz İslam köktencilğine dair çalışma ya da inceleme yapanlar açısından da önemli bir çalışmadır. Dallal'ın iddiasına göre, Vehhâbiliğin, yirminci yüzyılda yeniden ortaya çıkmasını anlamamız için bölgede petrolün bulunmasının yanı sıra, Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılışı ile Arap Yarımadası'nda İngiliz nüfuzunun artması neticesinde ortaya çıkan yeni yerel güç dengesini de anlamamız gerekir.

Dallal'ın on sekizinci yüzyılda İslam dünyasının farklı bölgelerinde ilmî faaliyetlerin parladığına dair ortaya koyduğu iddialar –eğer klasik sonrası dönem İslam entelektüel tarihinin daha dakik bir tablosunu oluşturmak istiyorsak– daha fazla âlimin, metnin ve tartışmanın İslam düşüncesinin genel anlatısı içerisine dâhil edilmesi gerektiği anlamına gelir. Bu çalışma, yüzyılın en önemli düşünürlerinin bazılarının sistematik olarak yeniden değerlendirilmesi, incelenmesi ve tahliliyle bu çabaya katkıda bulunur. Müellifin başarılı bir şekilde, on sekizinci yüzyılın tarihine yönelik baskın perspektifi değiştirmesi, bazı genel kabul görmüş ve yaygınlaşmış fikirleri düzeltmiş, revizyonistler başta olmak üzere birçok akademik bakış açısını tashih etmiştir. *Islam without Europe*, “gerileme” anlatısına karşı gitgide büyüyen akademik çabalara yapılmış önemli bir katkıdır. Dahası bu çalışma, on sekizinci yüzyılın enteresan ve özgün entelektüel katkıları barındırdığına yönelik ikna edici deliller sunmasıyla klasik sonrası ve modern öncesi dönem üzerine daha fazla çalışma yapılabilmesini, ümit edelim ki, teşvik edecektir.

Dallal'ın kitabı esas itibariyle on sekizinci yüzyıla üzerine çağdaş araştırmacıların ortaya koydukları görüşlerinin bir analizidir. Eserin bu temel katkısına ek olarak dönemin ilmî hayatına daha geniş bir bakış açısıyla ışık tutar. Her ne kadar Dallal, yoğun ve adil bir biçimde eleştiride bulunan tarihçilerin bakış açılarını, onların çalışmalarını dipnot şeklinde referans vererek sunsa da, hem Dallal'ın argümanlarını hem de kitabının önemini kavramak isteyenlerin, Batı'da on sekizinci yüzyıla dair yapılmış akademik çalışmaları kapsamlı bir biçimde incelemeleri gerekir. Bundan ötürü eser öncelikli olarak uzman araştırmacılara ve yüksek lisans ile doktora öğrencilerine yöneliktir.